

Неперекладність лексиконів

Вахтанг Кебуладзе

Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. Переклад з французької, т. 1, Київ, Дух і Літера, 2009; т. 2, Київ, Дух і Літера, 2011.

На початку ХХ сторіччя Едмунд Гусерль у статті «Філософія як строга наука» закликав перетворити розмаїття філософій на одну строгу філософію, яка може лягти в основу всього наукового знання, промовляючи від імені єдиного загальнолюдського розуму. У 1930-х роках у своєму останньому незавершеному творі «Криза європейських наук і трансцендентальна феноменологія» він стверджує, що нашу цивілізацію можуть урятувати лише герої розуму. Для Гусерля криза європейських наук, або європейської раціональності, саме й зумовлює кризу європейського людства загалом, адже воно забуває свою мету, сформульовану ще в античній Греції. Ця мета полягає в тому, аби узгодити життя з вимогами розуму. Гусерль діагностує кризу європейської цивілізації, і його діагноз, поставлений між двома світовими війнами, цілком слушний. Але чи виявився дієвим засіб лікування, що його він виписав? Чи не перетворилися герої розуму на його паразитів? І чи не сталося це саме тому, що універсальний розум правив лише за європейський розум, а філософію, відповідно, розглядали лише як утворення європейського розуму? До того ж Європу Гусерль розумів радше тільки як Західну Європу. А якщо проаналізувати коло авторів, які потрапляють до сфери його уваги, то виявляється, що Західна Європа як інтелектуальне утворення стискається до розмірів Німеччини та Британії, на горизонті цього утворення бовваніє француз Декарт, а з давньої історії до нас долинають лише голоси Платона й Аристотеля. Отже, універсальний розум виявляється розумом європейським та ще й обмеженим кількома країнами й епохами. Чи врятують нас герої такого розуму? Із цього приводу у творі «Топографія Чужого» гірко іронізує сучасний феноменолог Бернгард Вальденфельс, говорячи про те, що після стількох воєн і соціально-політичних катаклізмів ми потребуємо не так героїв, як контрабандистів і партизанів розуму. Ми живемо у світі, в якому острови й галявини розумного оточують моря та ліси нерозумного. Справжні філософи утворюють маленькі партизанські загони розуму, що блукають цими лісами й перетинають моря нерозумного або навіть наодинці намагаються контрабандою перенести крихти розумного з одного острова на другий, із однієї осяяної світлом розуму галявини на другу крізь темряву хащ, де губиться розум.

Саме в такій інтелектуальній ситуації на початку ХХІ сторіччя у Франції з'являється «Європейський словник філософій». Множина тут не випадкова, адже, на відміну від монізму Гусерлевого гатунку, в словнику стверджується принциповий філософський плюралізм, укорінений у розмаїтті мов філософування.

Інтелектуальні вокабуляри різних культур принципово несумірні. Але цю несумірність автори словника розглядають не як дратівливу перешкоду на шляху думки та взаєморозуміння, а як цікаву колізію сенсів, із якої й народжується мислення як таке. У словнику зібрано саме ті філософські поняття з різних мов, які дуже важко, ба навіть неможливо адекватно перекласти іншими мовами. З огляду на це, стає зрозумілим підзаголовок книжки: «Лексикон неперекладностей». Така назва охоплює фундаментальну неможливість однозначного перекладу інтелекту-

Вілем ван дер Вліт. Філософ із учнями (1626; Національний фонд Шотландії, замок Броді)

ального лексикону, що склався в одній мові, інтелектуальним лексиконном іншої мови. Проте неможливість точно перекласти певні поняття не так заважає думці, як провокує її. При цьому сам переклад виявляє свою питому герменевтичність, адже перекладати – це не так переказувати словами іншої мови, як тлумачити в іншому культурному контексті. Так зрозумілий переклад перетворюється з марудної технічної справи на цікаву інтелектуальну пригоду, у якій ризик помилитися є неодмінним складником насолоди від пошуку нових відтінків сенсу. І цей пошук ніколи не може припинитися. Тому словник – це відкрита система. Його можна нескінченно дописувати, а ще цікавіше його перекладати. Створений французькою, тепер цей словник з'являється у перекладах іншими мовами. Одна з них українська. Проте український переклад – це не лише переклад у традиційному сенсі. У ньому з'являються нові вставки, доповнення і навіть нові статті. Все це зумовлено специфікою нашої мови, її термінологічним складом, особливістю словотвору, узусом філософських понять у нашому культурному середовищі, історією розвитку української філософської думки та української рецепції іншомовних філософських термінів. Українські перекладачі французького словника перетворюються, отже, на його спі-

вавторів, збагачуючи і сам словник, і українську філософську термінологію.

Словник передбачає декілька рівнів прочитання. Перший рівень – це рівень пересічного читача. Відкривши словник, він натрапить на дуже цікавий гіпертекст, головними героями якого є не люди, а філософські поняття, а сюжет – це, зрештою, історія розвитку європейської інтелектуальної культури. Щойно я почав читати цю книгу, вона нагадала мені роман Мілорада Павіча «Хозарський словник», у якому історію хозарів подано у вигляді трьох оповідок – християнської, юдейської та ісламської, зафіксованих у трьох відповідних словниках. «Лексикон неперекладностей» поєднає словники багатьох інтелек-

туальних традицій. Але в усіх них ідеться про ту ж саму історію, про те, як у Давній Греції зародився, а потому крізь віки розвивався стиль мислення, котрий зумовив те, якими ми є сьогодні. «Словник філософій» можна читати послідовно, переходячи від статті до статті, а можна перестрибувати через статті навмання або відповідно до внутрішніх спонук. При цьому читач сам стає співавтором, творячи своїм прочитанням унікальну композицію, що зумовлює ще одну можливу перспективу інтерпретації. Отже, цей текст присутньо інтерактивний і нелінійний. Він провокує не так пасивне послідовне прочитання, як активну довільну гру, в якій читач чи гравець складає з окремих фрагментів загальну композицію, яка ніколи не буде остаточною, адже завжди передбачатиме можливість появи і нових фрагментів, і нових конфігурацій, а отже, нових прочитань. Та чи не є така стала можливість нових прочитань питоною характеристикою будь-якої історії, а надто історії філософських ідей?

Другий рівень сприйняття цього тексту – це рівень професійного перекладача. Він начебто нарешті з'являється – словник складних філософських термінів, що має помітно полегшити його роботу. Втім, перекладачеві не варто очікувати від цього словника остаточних рішень. Натомість словник учить болісної правди,

що цих рішень, може, й немає. Адже справжній філософський переклад філософського тексту – це не переписування власною мовою того, що створено мовою оригіналу, а співтворчість і співмислення, яке частогусто не так відтворює первинний текст, як породжує новий, що має все ж таки бути перекладом. Це означає, що він має відігравати у власній інтелектуальній традиції роль, сумірну з тією, яку відіграє у своїй традиції текст оригіналу. Цієї вишуканої культури перекладу й учить «Лексикон неперекладностей». Адже неперекладність для перекладача – це сигнал того, що неперекладний термін означає щось дуже специфічне, щось таке, що може бути висловлено лише тією мовою, в якій цей термін народився. Знайти відповідник йому – означає віднайти щось утаємничене, а може, й відкрити щось нове у власній мові та культурі.

Третій рівень прочитання Словника – це рівень філософа, який знайде тут для себе багато корисного. Але знову-таки, як і перекладач, філософ не натрапить тут на однозначні означення невідомих або складних філософських понять. Словник радше відіграє роль дороговказу в історії філософії, фіксуючи найважливіші вузли філософських полемік, відстежуючи розмаїття сенсів різних термінів, які історично народжуються, зникають, співіснують або замінюють один одного. При цьому кожне поняття постає на тлі уривків із різних філософських текстів, у яких це поняття фігурує. Окрім перекладу фрагментів класичних текстів, автори й перекладачі пишуть власні невеличкі статті про історію виникнення та розвитку філософських понять. Словник, отже, звучить як потужна філософська поліфонія, у якій різні голоси деколи підтримують один одного, а часом породжують інтелектуальний дисонанс, що збуджує нові міркування. З огляду на це, словник можна порадити як навчальний посібник для курсів з історії філософії. Проте він потребує не простого прочитання й запам'ятовування, а креативного ставлення до себе. Словник, як уже було сказано, змушує читача стати співавтором. У цьому ж такі сенси варто розуміти фразу, з якої словник починається: «У багатьох відношеннях це видання, безумовно, є викликом». Утім, справжня філософія завжди є викликом, відповідаючи на який, ми поступово починаємо розуміти, хто ми насправді такі, в якому світі ми живемо і яка доля очікує на нас. Читаючи «Лексикон неперекладностей», ми дуже повільно починаємо розуміти, що неперекладність – це свідчення культурного розмаїття, яке і є справжнім інтелектуальним багатством, і дуже повільно починаємо поціновувати незрозуміле як прояв чужого розуму; дуже повільно усвідомлюємо, що справжня людяність можлива лише як багатоголосся розмаїтих голосів, як переплетення багатьох культурних традицій, як співіснування і діалог різних розумів. Лише за такого розуміння світу контрабандисти й партизани розуму зможуть вийти з підпілля й розповісти нам цікаві оповідки про власні інтелектуальні мандри. □